

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

МНАЄВА Тетяна Василівна

УДК 94(100)"1914/1918":355.415.8(470+571)

**РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ
В АВСТРО-УГОРЩИНІ ТА НІМЕЧЧИНІ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

07.00.02 – Всесвітня історія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці – 2014

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Сич Олександр Іванович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри історії нового та
новітнього часу

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Срібняк Ігор Володимирович,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Інституту суспільства

кандидат історичних наук, доцент
Попик Сергій Дмитрович,
заступник директора
Першого європейського департаменту
МЗС України

Захист відбудеться 21 листопада 2014 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2, корп. 14, ауд. 18)

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23)

Автореферат розіслано 20 жовтня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Скорейко Г.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Перша світова війна за багатьма параметрами переважала усі попередні збройні конфлікти, а своїми наслідками кардинально змінила розвиток не лише європейського суспільства, але й світу в цілому. Мобілізовані людські ресурси, безпрецедентна кількість людських жертв виявилися небувалими в історії людства. Несподівано великою була й чисельність військовополонених, кількість яких сягала, за різними підрахунками, до 7 - 8 млн. осіб. З огляду на масштаби військового полону, проблема їх утримання та подальшої долі набула неабиякого військового, економічного та дипломатичного значення. Без належного дослідження та осмислення даної проблеми історія Першої світової війни виглядала б неповною.

Важливість обраної теми також пояснюється тим, що для мільйонів військовослужбовців перебування в полоні протягом декількох років життя стало сумною повсякденністю й наклало відбиток на їхню подальшу долю, звички, поведінку, особливості світосприйняття. Тому вивчення проблеми військовополонених значною мірою слід досліджувати в площині такого актуального напрямку історичної науки як історія повсякденності, який набуває поширення й в українській історіографії.

Нарешті, вивчення даної теми актуалізується сторічним ювілеєм початку Першої світової війни, що спонукає сучасних науковців до ретроспективного аналізу як походження й підсумків, так і багатогранних аспектів війни 1914-1918 рр., невід'ємною складовою якої була проблема військового полону.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень. Дисертаційна робота виконана в рамках наукової теми кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Суспільно-політична історія країн Європи в XX столітті» (Державний реєстраційний номер 0108U001794).

Метою дисертаційної роботи є комплексне вивчення нормативно-правового, гуманітарного та соціально-побутового аспектів становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в роки Першої світової війни.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити наступні **завдання:**

- охарактеризувати нормативно-правовий статус військовополонених напередодні Першої світової війни;
- проаналізувати зміни, які відбулися у міжнародно-правовому статусі військовополонених під час війни, зумовлені різким та несподіваним зростанням їхньої кількості;

- дослідити табірний побут російських військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщині;
- з'ясувати особливості використання праці російських військовополонених;
- визначити характерні особливості адаптації російських полонених до умов полону;
- проаналізувати діяльність благодійних організацій, які надавали допомогу російським військовополоненим;
- простежити основні етапи репатріації військовополонених після підписання Брест-Литовського договору.

Об'єктом дослідження є явище військового полону періоду Першої світової війни.

Предметом дослідження виступає правове та побутове становище російських військовополонених в таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Визначення «російські» щодо військовополонених стосується саме їхнього підданства (як військових Російської імперії), водночас, етнонаціональна приналежність останніх у дослідженні не розглядається.

Методи дослідження, використані в роботі, зумовлені специфікою теми та завдань дисертації. При розробці структури дисертаційного дослідження використовувався проблемно-хронологічний метод. Метод класифікації та типологізації застосовувався при опрацюванні джерельної бази дисертації. Історико-діахронний метод й метод сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного використовувався при аналізі нормативно-правових документів довоєнного й воєнного часу та при їх співставленні з реальним становищем військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Біхевіористичний метод використано при вивченні особливостей адаптації військовополонених до умов полону, їх поведінкових реакцій. Порівняльно-історичний метод дав можливість виявити відмінності у становищі російських військовополонених в умовах війни та після підписання Брест-Литовського договору й початку репатріаційного процесу. В цілому при підготовці тексту роботи використані методи аналізу, індукції та дедукції, синтезу та узагальнення. При написанні роботи автор намагався дотримуватися загальнонаукових принципів наукової об'єктивності та історизму. В сукупності використані методи дали можливість послідовно й всебічно дослідити основні аспекти теми.

Хронологічні рамки дослідження роботи окреслені періодом з серпня 1914 р., коли перші російські військовослужбовці потрапили в полон, і до березня 1918 р., коли було підписано Брест-Литовський договір, яким припинялися військові дії між Росією, з одного боку, та країнами Четверного союзу – з іншого. Водночас, задля досягнення

поставлених цілей та завдань, зокрема, для оптимального висвітлення таких питань, як еволюція нормативно-правового статусу бранців у довоєнний період, труднощі післявоєнної репатріації військовополонених, автор вважав за доцільне певною мірою виходити за вказані хронологічні рамки.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що:

вперше

- в українській історіографії здійснено комплексне дослідження становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в роки Першої світової війни;

- опрацьовано і введено до наукового обігу низку невідомих та маловідомих документів з Державного архіву Чернівецької області та Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург);

- здійснено дослідження змін у міжнародно-правовому статусі військовополонених з кінця XIX ст. і до завершення Першої світової війни;

- проаналізовано інтимний аспект таборового життя російських полонених;

уточнено

- причини втрат російської армії військовополоненими у роки Першої світової війни;

- відомості щодо основних форм і способів надання допомоги російським полоненим з боку державних та неурядових благодійних організацій;

- значення праці військовополонених для економіки Німеччини та Австро-Угорщини у роки війни;

отримали подальший розвиток

- дослідження особливостей життя та побуту військовополонених;

- вивчення післявоєнної репатріації колишніх російських полонених та їхньої соціалізації у постреволуційному російському суспільстві.

Практичне значення одержаних результатів визначається науковою новизною та полягає у можливості їх використання у наукових та навчальних цілях. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці як узагальнюючих наукових праць з всесвітньої історії XX ст., так і фахових робіт з історії Першої світової війни, при написанні навчальних посібників та при викладанні відповідних нормативних та спеціальних курсів у ВНЗ.

Особистий внесок дисертанта. Із сімнадцяти наявних публікацій, п'ятнадцять підготовлено дисертантом одноосібно та дві у співавторстві: 1) «Створення окремих таборів для полонених українців російської армії

на теренах Австро-Угорщини та Німеччини Союзом визволення України (кінець 1914-1915 рр.)» – спільно з Г. Скорейко та І. Скакуном (особистий внесок дисертанта становить 50 %); 2). «До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст.» – спільно з А. Мінаєвим (особистий внесок дисертанта становить 65 %).

Апробація результатів дослідження. здійснювалась під час обговорення на засіданні кафедри історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Окремі положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію під час участі його автора у наступних конференціях: II Міжнародному науковому семінарі «Кайндлівські читання» (м. Чернівці, 28-29 травня 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Современные направления теоретических и прикладных исследований 2008» (м. Одеса, 15-25 березня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни)» (м. Чернівці, 29-30 жовтня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (м. Луганськ, 7-8 квітня 2010 р.); I Міжнародній науковій конференції «Актуальные проблемы в изучении и преподавании общественно-гуманитарных наук (дисциплин)» (м. Вітебськ, Білорусь, 2-3 грудня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (м. Львів, 14-15 грудня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Война и повседневная жизнь населения России XVII – XX вв. (к столетию начала Первой мировой войны)» (м. Санкт-Петербург, Росія, 14-16 березня 2014 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 17 публікаціях, з них 6 – у фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 7 публікацій у матеріалах конференцій та 3 рецензії на наукові монографії з проблематики дослідження.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (419 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 245 сторінок, з них основного тексту 197 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету, завдання, предмет та об'єкт, хронологічні та географічні межі, методологічну основу дисертаційного дослідження, його наукову

новизну, практичне значення, подано інформацію про апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «Історіографія та джерела дослідження» міститься аналіз стану наукової розробки теми у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях, а також джерельної бази дослідження.

У першому підрозділі «Стан наукової розробки теми» здійснено огляд наукових праць, використаних дисертантом у ході дослідження. На думку автора, історіографію теми, що досліджується, умовно можна поділити на п'ять груп.

До першої варто віднести радянську історіографію. Вона обмежується незначною кількістю наукових робіт, переважно присвячених вивченню революційної пропаганди у середовищі російських військовополонених. Поодинокі роботи, в яких розглядаються умови утримання російських полонених в Німеччині та Австро-Угорщині (О. Малькова, Ю. Писарева, А. Шипека, А. Якушиної), позначені ідеологічними штампами, що заважало належним чином розкрити в цілому проблему становища військовополонених російської армії в роки Першої світової війни. Винятком є робота М. Жданова «Російські військовополонені в світовій війні 1914-1918 рр.», видана в 1920 р., яка містить багатий фактологічний матеріал, проте, зі зрозумілих причин (час виходу праці), не розкриває багатьох аспектів становища військовополонених російської армії в роки Першої світової війни.

Друга група праць являє собою напрацювання представників російської емігрантської історіографії. Серед них варто окремо виділити М. Головіна та А. Керсновського, чії монографії містять інформацію про деякі аспекти перебування російських військовополонених в таборах центральних держав, окремі статистичні дані щодо їх кількості тощо. Проте, в цілому, тема полону не вельми цікавила російських емігрантських дослідників.

До третьої групи належать праці сучасних російських науковців. Доцільність виокремлення сучасної російської історіографії з розряду зарубіжної, пояснюється тим, що сукупність наукових досліджень з історії Першої світової війни в Росії на порядок вище інших зарубіжних країн. Показником важливості вивчення історії Першої світової війни в усіх її проявах є створення спеціальної Російської асоціації істориків Першої світової війни. Проблема військового полону теж починає активно досліджуватися. Втім, наразі вивчення становища російських полонених обмежується кількома монографіями, науковими статтями та невеликими розвідками.

Найбільшою повнотою відзначаються роботи челябінської дослідниці О. Нагорної, яка захистила докторську дисертацію, присвячену долі російських полонених в Німеччині. Е. Абдрашитов досліджував

мемуарно-епістолярну спадщину російських військовополонених, Ф. Гуцін та С. Жебровський приділили увагу генералам російської армії, які перебували у полоні, В. Карелін зосередився на проблемі інтернування російських полонених в роки війни до нейтральних країн, І. Белова та І. Жданова звернули увагу на особливості післявоєнної репатріації російських полонених, Є. Сергеев, Т. Сімонова, С. Солнцева вивчали умови перебування в полоні російських військовослужбовців. У цілому ж, незважаючи на значну кількість наукових напрацювань російської історичної науки щодо вивчення специфіки військового полону в роки Першої світової війни, становище російських бранців вивчено недостатньо та вимагає подальшого дослідження.

До четвертої групи варто віднести праці авторів, які представляють т.зв. «далеке зарубіжжя», більшість яких має дотичний характер до теми дисертації, але наведені у них факти дозволили краще зрозуміти проблему військового полону та визначити його специфічні риси. Насамперед, варто відзначити працю швейцарського лікаря А. Л. Фішера «Хвороба колючого дроту. Нарис з психології військовополонених». Німецький дослідник-філолог та педагог В. Дьоген підготував монографію «Військовополонені народи. Утримання і доля військовополонених у Німеччині», в якій охарактеризував становище полонених, здійснив огляд розпоряджень німецької влади щодо утримання військовополонених та їх реалізацію на місцях і т. ін.

Важливим внеском в історіографію окресленої проблеми став черговий випуск німецького журналу «Історія» в 1998 р., в якому декілька авторів з різних країн опублікували наукові праці, які стосувалися різних аспектів військового полону в роки Першої світової війни. Цікаві дані містяться у роботах німецьких дослідників І. Ленцен та Й. Ольтмера, присвячених питанням використання праці російських військовополонених у Німеччині. Значну цінність для автора дисертаційного дослідження мала монографія австрійських науковців В. Морітц та Х. Ляйдінгера, присвячена становищу російських військовополонених у монархії Габсбургів у роки Першої світової війни. Втім, попри окремі наукові розвідки, становище російських полонених в Австро-Угорщині та Німеччині в зарубіжній історичній науці вивчено фрагментарно.

П'ята група праць являє собою напрацювання українських дослідників. Одним із провідних осередків дослідження Першої світової війни став історичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Його науковці з початку 90-х рр. ХХ ст. системно та ґрунтовно вивчають даний період в історії людства. Так, О. Сич досліджував підсумки та наслідки Першої світової війни, її вплив на формування післявоєнної свідомості західноєвропейського

суспільства, В. Фісанов цікавився питаннями міждержавних відносин в роки війни 1914-1918 рр., С. Попик вивчав австрійську політику щодо українського питання періоду Великої війни. О. Добржанський та В. Ботушанський здійснили підбір, впорядкування та видання кількох збірників оригінальних документів, які розкривають повсякденне життя буковинського краю в умовах війни 1914-1918 рр. Під керівництвом провідних чернівецьких фахівців було підготовлено та захищено декілька кандидатських дисертацій, присвячених окремим аспектам Першої світової війни.

Тема військового полону ще не увійшла до списку пріоритетних напрямків в українській історичній науці при дослідженні війни 1914-1918 рр. Втім, поодинокі кроки на цій ниві вже зроблені. Було підготовлено кілька дисертацій: чернівецький дослідник В. Ореховський дослідив діяльність Російського товариства Червоного Хреста в роки Першої світової війни, до сфери опіки якого входили і військовополонені; львівський науковець Й. Саєвич здійснив дослідження на тему побуту та вишколу українських полонених в Австро-Угорщині та Німеччині; дослідниця із Запоріжжя Л. Кривошеєва зосередилася на питанні національно-просвітньої діяльності Союзу визволення України в таборах військовополонених українців у 1914-1918 рр.; харків'янка О. Дмитрієва звернула увагу на становище чеських та словацьких військовополонених в Росії впродовж Великої війни.

Найвагоміший внесок у розробку теми військовополонених російської армії в Австро-Угорщині та Німеччині зробив сучасний український історик І. Срібняк. Він видав низку наукових публікацій, підготував та опублікував ґрунтовну монографію, де розкрив становище полонених українців в роки Першої світової війни в Німеччині та Австро-Угорщині. Високо оцінюючи дослідницьку роботу І. Срібняка, зазначимо, що він ставив за мету з'ясувати специфіку утримання виключно українських військовополонених російської армії у спеціально створених для них таборах і тому, зі зрозумілих причин, багато аспектів становища полонених російської армії в цілому залишилося поза його увагою.

Таким чином, попри значний історіографічний доробок як українських, так і зарубіжних дослідників, тема військового полону в роки Першої світової війни потребує подальшого дослідження.

У другому підрозділі «Джерельна база» здійснено огляд джерел, використаних при проведенні даного дослідження. Варто зазначити, що при написанні дисертаційної роботи її автором було використано широкий комплекс джерел, різних за характером та змістом, які доцільно об'єднати у декілька груп.

До першої групи джерел належать архівні матеріали. Під час написання роботи були використані документи Російського державного

історичного архіву Санкт-Петербургу (РДІА) та Державного архіву Чернівецької області (ДАЧО). У фондах РДІА відкриті документи, які певною мірою розкривають громадську благодійну діяльність щодо російських бранців, відображають позицію російського уряду стосовно такого виду філантропічної роботи тощо. У фондах ДАЧО збереглися різноманітні директиви, що видавалися центральною владою Австро-Угорської імперії та стосувалися різних аспектів утримання військовополонених: їх забезпечення, використання на роботах, специфіки репатріаційного процесу, особливостей пропаганди в їхньому середовищі та ін.

Другу групу джерел становлять міждержавні угоди, якими визначалися особливості утримання військовополонених в роки Першої світової війни. Їх вивчення дало змогу з'ясувати довоєнний статус військовополонених, розкрити складний процес формування міжнародного гуманітарного права, спрямованого на вироблення оптимальних умов утримання військовополонених протягом війни та їхню післявоєнну репатріацію.

Третю групу джерел складають документи, які розкривають специфіку діяльності державних та громадських організацій, до сфери інтересів яких входила опіка над військовополоненими. Даний блок джерел вкрай розмаїтий і містить протоколи засідань різних громадських та державних установ, довідники, які видавалися благодійними організаціями, звіти їх діяльності, спогади окремих учасників-філантропів, зводи табірних правил, якими регулювали розпорядок життя бранців, списки таборів, в яких перебували російські полонені і т. ін.

До четвертої групи джерел належать періодичні видання воєнного часу, в яких розкриваються окремі аспекти військового полону (довідні та звіти представників благодійних організацій, спогади бранців, які втекли з полону або яких було повернуто на батьківщину внаслідок інвалідності, окремі замітки довідкового характеру і т. ін.).

П'яту групу джерел становлять спогади самих бранців: щоденники, листи, мемуари і т. ін., які найповніше розкривають умови їхнього перебування в полоні та суттєво доповнюють інші види використаних у роботі джерел. У них відтворені не лише окремі події, але й передана «атмосфера» того часу, що дозволило відчувати дух епохи Великої війни, зрозуміти особливості світосприйняття людьми, які на декілька років були вирвані зі звичного їм життя та ув'язненні до таборів з озброєною охороною на невизначений термін.

Шосту, незначну, але, тим не менше, важливу групу джерел складають художні твори, написані літераторами під впливом подій Першої світової війни та нерідко з опорою на власний досвід. Так, у романах «На Західному фронті без змін» Е.М. Ремарка, «Пригоди бравого вояка

Швейка» Я. Гашека, «Ходіння по муках» О. Толстого, «Міста та роки» К. Федіна, поряд з описом жакіть війни, побуту на фронтах та в тилу, знайшлося місце і для згадок про умови життя російських бранців у німецьких та австрійських таборах.

Отже, аналіз історіографії засвідчив, що попри значні дослідницькі напрацювання в історичній науці на сьогодні відсутнє комплексне дослідження долі російських військовослужбовців, які в роки Першої світової війни перебували у ворожому полоні. Водночас, критичне вивчення та використання під час написання тексту різнопланових джерел, залучення фахових історичних публікацій створило належне наукове підґрунтя для об'єктивного та всебічного розкриття теми дисертації та дозволило вирішити поставлені в роботі завдання.

У другому розділі «**Військовий полон у міжнародній нормативно-правовій практиці**» розглянуто зміни, які відбулися у міжнародно-правовому статусі військовополонених з кінця ХІХ ст. до завершення Першої світової війни.

У першому підрозділі «*Статус військовополонених у міжнародному праві до Першої світової війни*» дисертант послідовно простежує еволюцію міжнародно-правового становища військовополонених впродовж доби Нового часу, звертаючи особливу увагу на міжнародно-правові акти, прийняті на Гаазьких конференціях 1899 та 1907 рр. Констатується, що проблема військового полону напередодні Першої світової війни була поставлена на порядок денний більшості міжнародних форумів кінця ХІХ – початку ХХ ст., під час роботи яких активно розроблялися принципи ведення війни. Підсумком пошуків, дебатів та протистоянь стало підписання Гаазької конвенції 1907 р., у додатку до якої закріплювалися права та обов'язки військовополонених в умовах виникнення можливого міжнародного воєнного конфлікту.

У другому підрозділі «*Втрати російської армії у війні*» розглянуто чинники, що зумовили феноменальну кількість військовослужбовців російської армії, захоплених у полон. Серед таких найвагоміше значення мали посилення вражаючої дії та руйнівної сили застосованої зброї, масова мобілізація до збройних сил, що знизила загальний рівень військової підготовки та нівелювала почуття військового обов'язку, масштабні добровільні здачі в полон, який сприймався як «менше зло», загальне моральне виснаження від затяжної війни. Дисертант, доходячи висновку щодо відсутності точних даних про кількість російських військовополонених в історіографії та неможливості її встановлення з огляду на недосконалість доступної для дослідника джерельної бази, пропонує вважати найвірогіднішою їхню чисельність в 2,5 млн. осіб.

У третьому підрозділі «*Зміни у міжнародно-правовому статусі полонених протягом війни*» простежується еволюція міжнародно-

правового становища військовополонених впродовж Першої світової війни.

Констатовано, що на початку війни усі країни-учасниці світового конфлікту намагалися врегулювати питання становища військовополонених внутрішньодержавними розпорядженнями, базуючись на положеннях Гаазької конвенції 1907 р. Окрім того, протягом війни видавалися додаткові інструкції, уточнення, доповнення щодо утримання полонених. Нейтральні держави взяли на себе зобов'язання наглядати за дотриманням інтересів військовополонених. Зокрема, захист російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині взяла на себе Іспанія.

З'ясовано, що хоча впродовж війни було підписано кілька угод щодо військовополонених, розробкою яких займалися представники національних товариств Червоного Хреста, проте ухвалені нормативні акти лише номінально впливали на покращання становища полонених, оскільки їх реалізація супроводжувалась постійними пересторогами та повільним реагуванням з боку підписантів. Отож, більшість правил залишилися на папері, а деякі аспекти життя полонених, передусім питання участі полонених у різноманітних роботах, взагалі опинилися поза увагою воюючих країн.

У третьому розділі «Становище російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині» досліджено життя полонених у таборах, їхнє використання у різних галузях господарства, а також складнощі, що виникали у процесі їх соціально-психологічної адаптації.

У першому підрозділі *«Побут військовополонених в таборах»* розглянуто транспортування російських полонених та їхнє розміщення у місцях призначення, правила поведінки, розпорядок дня, раціон та санітарно-гігієнічний стан у таборах, порядок надсилання та отримання військовополоненими посилок та кореспонденції, їхнє дозвілля, систему табірних покарань, а також ведення серед них пропаганди. Дисертант доходить висновку, що система утримання полонених сформувалася в Австро-Угорщині та Німеччині протягом першого року війни, коли були побудовані стандартизовані барачні містечка з необхідною інфраструктурою та своїми правилами для їх мешканців. При цьому, якщо умови утримання полонених визнавалися в цілому «задовільними», то проблему харчового забезпечення не вдалося вирішити до кінця війни. Загалом, протягом кількох років в середовищі російських військовополонених сформувався особливий табірний побут, який базувався на армійській дисципліні та чіткому розпорядку дня.

У другому підрозділі *«Трудова зайнятість російських полонених»* проаналізовано умови праці останніх, висвітлено галузі, в яких використовувалася їхня праця та з'ясовано значення праці

військовополонених для економіки воєнного часу Німеччини та Австро-Угорщини. Відзначається, що під час Першої світової війни російські полонені були задіяні майже в усіх галузях економіки Німеччини та Австро-Угорщини (не працювали лише офіцери, лікарі та вкрай хворі особи). В результаті інтенсивного використання їхньої праці державам, які їх утримували, вдалося, по-перше, частково компенсувати нестачу власних трудових ресурсів, по-друге, певною мірою стабілізувати свою економіку і, по-третє, компенсувати усі витрати на утримання ворожих полонених. При цьому, повна переорієнтація економіки на військові потреби та гостра нестача власних робочих рук, змусила воюючі країни практично виключити питання трудової зайнятості полонених з усіх міжнародних переговорів.

У третьому підрозділі *«Особливості соціально-психологічної адаптації військовополонених»* досліджується психологічний стан російських полонених, способи їхнього пристосування до умов полону та складнощі, що виникали у процесі цього пристосування; при цьому чимало уваги приділяється інтимному аспекту життя у таборах. Наголошується, що процес адаптації російських військовополонених до життя в полоні відбувався у надзвичайно складних умовах. Дисертант доходить висновку, що пристосування бранців до нової дійсності залежало не лише від їх фізичного загартування й психічної стійкості, але й від особистості табірної коменданта та охорони. Адаптувалися полонені по-різному: одні шукали спасіння у втечі, інші йшли на добровільну співпрацю з табірною адміністрацією, треті перетворювалися на байдужу до всього масу, яка безмовно корилася долі. Проте для всіх без винятку полон став суворою школою виживання.

У четвертому розділі *«Допомога російським військовополоненим під час війни та післявоєнна репатріація»* проаналізовано діяльність державних та неурядових благодійних організацій щодо надання допомоги полоненим, а також підготовку та здійснення репатріації останніх після завершення війни.

У першому підрозділі *«Благодійна діяльність щодо полонених у 1914-1918 рр.»* досліджено основні форми та способи надання допомоги російським полоненим державними та неурядовими благодійними організаціями, а також труднощі, що при цьому виникали. Автор доходить висновку, що виникнення та діяльність благодійних товариств, які займалися допомогою військовополоненим (Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ), Комітет надання допомоги російським військовополоненим, більш відомий як Голіцинський комітет або комітет імператриці, Московський міський комітет допомоги військовополоненим та низка інших), супроводжувалися низкою перепон з боку військової влади Російської імперії (зокрема, представники

військового міністерства спочатку активно виступали проти надання бранцям будь-якої допомоги). Однак з часом ставлення до полонених з боку урядовців пом'якшилося, що виражалося у переведенні деяких бюджетних коштів на рахунки окремих благодійних товариств, яких під час війни виникло чимало. Основним недоліком в їхній діяльності стала відсутність єдиного координаційного центру, внаслідок чого в деякі табори посилки надходили часто, а в деякі – лише зрідка. Ідея ж утворення центрального органу, який би об'єднав та узгодив діяльність всіх благодійних організацій, була втілена в життя лише на початку 1917 р., зі створенням Центрального Комітету у справах військовополонених при Головному управлінні РТЧХ. Однак насправді благодійна діяльність і надалі базувалася переважно на громадських ініціативах, а зі зміною політичного режиму в Росії та наростанням революційних подій в Австро-Угорській та Німецькій імперіях, допомога з дому практично припинилася.

У другому підрозділі *«Репатріація колишніх російських військовополонених після підписання Брест-Литовського договору»* проаналізовано перебіг післявоєнної репатріації колишніх російських полонених та їхню соціалізацію у постреволюційному російському суспільстві. Підкреслено, що процес репатріації, який розпочався після підписання Брест-Литовського договору, розтягся на кілька повоєнних років. Головними перепонами були нестача потягів для перевезення бранців, а також небажання австрійського та німецького урядів втрачати важливий трудовий ресурс, на який перетворилися російські військовополонені протягом війни. Тому, хоча основна маса полонених все ж таки повернулася додому протягом 1918 – початку 1919 р., втім, в Німеччині та Австрії й Угорщині ще залишалися кілька сотень тисяч російських бранців, повернення яких завершилося лише восени 1921 р. Прийняття колишніх полонених в Радянській Росії також було пов'язано зі значними труднощами, оскільки новоутворені органи Центрального комітету в справах полонених та біженців не справлялися з некерованим потоком людей, які потребували медичної допомоги, продовольчого забезпечення та місць розквартирування на шляху руху до місця проживання.

У **висновках** узагальнені основні положення і результати дисертаційного дослідження:

1. До середини XIX ст. становище військовополонених не було окремим предметом у міжнародному воєнному праві. Офіційне закріплення в міжнародному праві умов військового полону відбулося під час двох «конференцій миру» в Гаазі в 1899 та 1907 рр. У «Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни» містився окремий розділ, в якому вперше виокремлювалася низка атрибутів статусу військовополонених в

умовах можливої війни. Згодом ці положення були відображені у внутрішньому законодавстві країн-учасниць майбутнього світового конфлікту.

2. Перша світова війна створила нову практику утримання військовополонених, зумовлену стрімко зростаючою їх чисельністю. Впродовж війни між Росією, з одного боку, та Австро-Угорщиною й Німеччиною, з іншого, відбулося підписання кількох нових угод, найважливішими з яких стали Стокгольмські протоколи 1915 та 1916 р., а також Копенгагенський протокол 1917 р. Їх історичне значення полягає в детальній регламентації умов утримання полонених. Втім, вони мали суттєвий недолік: відсутність контролюючого органу для нагляду за їх виконанням.

Також велися переговори щодо обміну хворими та інвалідами. Проте обмін відбувався вкрай повільно через певний супротив з боку російської військової влади, в результаті чого протягом війни в Росію повернулося неповних 40 тисяч полонених. Інтернування хворих до нейтральних країн мало ще менші результати – всього лише приблизно 2,5 тисячі російських військовополонених.

3. Система утримання полонених сформувалася в Німеччині та Австро-Угорщині протягом першого року війни, коли була створена стандартизована табірна інфраструктура. Найскладнішою проблемою при утриманні полонених виявилось їх харчове забезпечення, оскільки раціон постійно урізався, внаслідок чого російські полонені голодували. Дещо кращою ситуація з харчуванням була в середовищі російських полонених офіцерів, які отримували щомісяця жалування та посилки від рідних.

Під час першої воєнної зими табори потерпали від епідемій тифу та холери, що призвело до високої смертності серед російських полонених. Надалі ж санітарний стан таборів був налагоджений належним чином.

Невід'ємною складовою табірною побуту були покарання, серед яких найбільш поширеним був арешт на різні терміни та з різними умовами утримання.

В таких складних умовах, російським полоненим все ж вдалося налагодити власне дозвілля. В таборах проводилися богослужіння, діяли табірні бібліотеки, відкривалися школи, в яких російські солдати вивчали грамоту, іноземні мови тощо. Про результативність навчання говорить той факт, що після повернення з полону більша частина російських солдат знала грамоту. В офіцерському середовищі дозвілля було більш різноманітним. Вагомою складовою табірною досвіду стала пропаганда, яка проводилася в середовищі російських військовополонених політемігрантськими організаціями за згоди урядів Австро-Угорщини та Німеччини.

4. Новою виявилася практика масового використання в Австро-Угорщині та Німеччині праці військовополонених, яка регулювалася спеціальними правилами. Передбачалося використання бранців в усіх галузях народного господарства, однак, оскільки в основній своїй масі російські полонені були селянами, переважну їх більшість залучали до сільськогосподарських робіт. Також військовополонених, всупереч міжнародним договорам, використовували і на військових роботах.

В результаті залучення військовополонених до різного роду робіт, під час війни в Німеччині працювало 90 % усіх російських полонених, в Австро-Угорщині – 95 %, завдяки чому Німеччині та Австро-Угорщині вдалося, з одного боку, частково компенсувати нестачу власної робочої сили, а з іншого – мінімізувати, а подекуди й повністю покрити витрати на їхнє утримання.

5. Особливості соціально-психологічної адаптації російських військовополонених до повсякденного життя в полоні визначалися низкою чинників: емоційною стійкістю, ставленням з боку табірної охорони, умовами праці, можливістю спілкуватися з рідними та полковими товаришами тощо. В середовищі російських полонених частими були спроби втеч, які рідко закінчувалися вдало, а пійманих піддавали суворим покаранням. Серед російських полонених частими були спалахи агресії, які змінювалися апатією; цей стан у літературі отримав назву «хвороба колючого дроту».

З часом більшість російських військовополонених все ж змогла адаптуватися, чому сприяло залучення до праці у табірних майстернях, адміністрації, а з середини 1915 р. – відправлення на різного роду роботи за межами таборів. Це звільняло їх від постійного перебування у закритому просторі, сприяло спілкуванню з місцевими жителями, набуттю нового досвіду.

6. Під час війни на порядку денному постало питання надання допомоги своїм полоненим співвітчизникам. Російський уряд майже повністю усунувся від надання допомоги полоненим у Німеччині та Австро-Угорщині, обмежившись кількома фінансовими виплатами та віддавши цей сегмент роботи на відкуп громадських організацій. Російське товариство Червоного Хреста, Комітет Голіцина, Московський міський комітет та інші подібні філантропічні організації з'ясували місцезнаходження полонених, налагоджували зв'язки із аналогічними організаціями нейтральних держав, здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення Російської імперії тощо. Суттєвим недоліком в їхній роботі стала неузгодженість дій: деякими таборами опікувалися кілька організацій, тоді як інші взагалі перебували поза їх увагою. Зміни влади в Росії впродовж 1917 р. не принесли суттєвого покращення у справі надання допомоги полоненим.

7. Репатріація російських військовополонених на батьківщину затягнулася на три роки і завершилася повністю лише в 1921 р. Це було пов'язано з кількома чинниками, зокрема: а) небажанням Австро-Угорщини та Німеччини втратити дешеvu робочу силу полонених, задіяних у різних галузях економіки; б) намаганням колишніх союзників Росії, неприязно налаштованих до більшовицької влади, взяти під свій контроль процес повернення російських полонених додому (що супроводжувалося агітацією за вступ до білогвардійських частин).

Хоча після Комп'єнського перемир'я полонені були зняті з продовольчого балансу Німеччини та Австро-Угорщини, новостворені радянські представництва не могли впоратися з неконтрольованим потоком колишніх військовополонених, не було налагоджено їхнього прийому, не вистачало продовольства та належної медичної допомоги.

Таким чином, військовий полон у роки Першої світової війни можна розглядати як різновид гуманітарної катастрофи. Протягом війни в полон потрапило 2,5 млн. військовослужбовців російської армії. Життя в таборах озлоблювало та морально спустошувало, ламало долі цих людей, розривало внутрішній зв'язок між ними та батьківщиною. Після повернення з полону вони нерідко не знаходили місця у повоєнному житті держави. Озлобленість та душевна порожнеча перетворювали їх на готовий авангард громадянської війни, в якій чимало колишніх полонених брали активну участь.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

I. Статті у фахових виданнях

1. Мінаєва Т.В. До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст. / А.В. Мінаєв, Т.В. Мінаєва // Історична панорама: Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 4. – С. 7-16.

2. Мінаєва Т.В. До питання про побут військовополонених російської армії в роки Першої світової війни / Т.В. Мінаєва // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, Вежа, 2007. – Вип. 13. – С. 62-68.

3. Мінаєва Т.В. Деякі аспекти побуту російських військовополонених в роки Першої світової війни / Т.В. Мінаєва // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 294-298.

4. Мінаєва Т.В. Російські військовополонені в таборах Німеччини в роки Першої світової війни: основні порушення норм утримання / Т.В. Мінаєва // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія та археологія. – 2011. – Вип. 19. – С. 133-140.

5. Мінаєва Т.В. Діяльність благодійних організацій Російської імперії

щодо військовополонених під час Першої світової війни / Т.В. Мінаєва // Історична панорама. Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: ЧНУ, 2011. – Вип. 13. – С. 49-67.

6. Минаева Т.В. Использование труда русских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны / Т.В. Минаева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 5 (31): в 2-х ч. Ч.І. – С. 131-135.

7. Мінаєва Т.В. Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах в роки Першої світової війни / Т.В. Мінаєва // Історична панорама: Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: ЧНУ, 2013. – Вип. 16. – С. 18-39.

II. Матеріали наукових конференцій

8. Яцишина Т.В. Створення окремих таборів для полонених українців російської армії на теренах Австро-Угорщини та Німеччини Союзом визволення України (кінець 1914-1915 рр.) / Т.В. Яцишина, І.О. Скакун, Г.М. Скорейко // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 90-95.

9. Мінаєва Т.В. Проблема військовополонених на міжнародних конференціях наприкінці XIX – на початку XX ст. / Т.В. Мінаєва // Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции «Современные направления теоретических и прикладных исследований 2008». 15-25 марта 2008 года. – Т. 22. Искусствоведение, архитектура и строительство. История. – Одесса, 2008. – С. 81-84.

10. Мінаєва Т.В. Порушення прав військовополонених російської армії у німецьких таборах у роки Першої світової війни / Т.В. Мінаєва // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни): матеріали міжн. наук. конф. (Чернівці, 29-30 жовтня 2008 р.) – Чернівці, ЧНУ, 2009. – С. 178-187.

11. Мінаєва Т.В. Особливості психологічної адаптації до умов полону в роки Першої світової війни (на прикладі російських військовополонених) / Т.В. Мінаєва // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (7-8 квітня 2010 р., м. Луганськ) / [під ред. М.С. Бур'ян]. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», Ч. II. – 2010. – С. 155-161.

12. Минаева Т.В. Мемуары как источники изучения исторических явлений (воспоминания военнопленных Первой мировой войны) / Т.В. Минаева // Актуальные проблемы в изучении и преподавании

общественно-гуманитарных наук (дисциплин). Материалы I (Первой) Международной научной конференции, 2-3 декабря 2010 г. – Витебск: Витебский филиал УО ФПБ «МИТСО», 2010. – С. 94-95.

13. Мінаєва Т.В. Використання праці російських військовополонених під час Першої світової війни / Т.В. Мінаєва // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 14-15 грудня 2012 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2012. – С. 74-77.

14. Минаева Т.В. Особенности интимной жизни в плену в годы Первой мировой войны (на примере русских военнопленных) / Т.В. Минаева // Война и повседневная жизнь населения России XVII – XX вв. (к столетию начала Первой мировой войны): материалы междунар. науч. конф., 14-16 марта 2014 г. / [под. общ. ред. проф. В.Н. Скворцова; отв. ред. В.А. Веремченко]. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2014. – С. 324-327.

III. Інші публікації

15. Мінаєва Т.В. Рец. на: Морітц В., Ляйдінгер Х. Між користю та небезпекою. Російські військовополонені в Австро-Угорщині (1914-1921 pp.) Бонн, 2005. – 384 с. / Moritz V, Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921). – Bonn, 2005 – 384 s. / Т.В. Мінаєва // Історична панорама. Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 9. – С. 171-174.

16. Мінаєва Т.В. Рец. на кн.: Нагорная О.С. Другой военный опыт: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922) / О.С. Нагорная. – М.: Новый хронограф, 2010. – 440 с. / Т.В. Мінаєва // Історична панорама. Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: ЧНУ, 2011. – Вип.12. – С. 176-181.

17. Мінаєва Т.В. Рец. на: Телицын В.Л. Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны. – М., 2011. – 160 с. / Т.В. Мінаєва // Історична панорама. Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: ЧНУ, 2012. – Вип.14. – С. 128-133.

АНОТАЦІЯ

Мінаєва Т.В. Російські військовополонені в Австро-Угорщині та Німеччині в роки Першої світової війни. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича – Чернівці, 2014.

У дисертації на основі широкого кола джерел та здобутків української та зарубіжної історіографії здійснено комплексне дослідження становища російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в роки

Першої світової війни.

У ході дослідження послідовно розглянуто зміни у міжнародно-правовому статусі військовополонених з кінця ХІХ ст. до завершення Першої світової війни. З'ясовано причини втрат російської армії військовополоненими у роки війни. Значну увагу у роботі приділено висвітленню табірному побуту, умов та особливостей трудової зайнятості полонених, специфіці їхньої адаптації до умов життя в полоні. Вперше проаналізовано інтимний аспект життя в полоні. Простежено становлення та розвиток основних форм та способів надання допомоги російським полоненим державними та неурядовими благодійними організаціями протягом війни та окреслено труднощі післявоєнної репатріації колишніх військовополонених до Радянської Росії.

Ключові слова: військовий полон, російські військовополонені, Перша світова війна, Австро-Угорщина, Німеччина, правовий статус, трудова зайнятість, табори військовополонених, благодійна діяльність, репатріація.

АННОТАЦІЯ

Минаева Т.В. Российские военнопленные в Австро-Венгрии и Германии в годы Первой мировой войны. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. – Всемирная история. – Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича. – Черновцы, 2014.

В диссертации на основе широкого круга источников и достижений украинской и зарубежной историографии осуществлено комплексное исследование положения российских военнопленных в Австро-Венгрии и Германии в годы Первой мировой войны.

В ходе исследования последовательно рассмотрены изменения в международно-правовом статусе военнопленных с конца ХІХ в. до завершения Первой мировой войны. Проблема военного плена накануне войны была поставлена на повестку дня большинства международных форумов конца ХІХ – начала ХХ в. Итогом поисков и дебатов стало подписание Гаагской конвенции 1907, в приложении к которой закреплялись права и обязанности военнопленных в условиях возникновения возможного международного военного конфликта. В годы войны было подписано несколько соглашений по военнопленным, однако большинство правил остались на бумаге, а некоторые аспекты жизни пленников, прежде всего вопрос участия пленных в различных работах, вообще оказались вне поля зрения воюющих стран.

Выявлены причины потерь российской армией военнопленными в годы войны, в числе которых наибольшее значение имели поражающее действие применяемого оружия, массовая мобилизация, нивелировавшая

чувство воинского долга, восприятие плена как «меньшего зла», общее моральное истощение от войны и пр.

Значительное внимание в работе уделено освещению лагерного быта, условий и особенностей трудовой занятости пленных, специфике их адаптации к условиям жизни в плену. Установлено, что система содержания пленных сформировалась в Австро-Венгрии и Германии в течение первого года войны, когда была создана стандартизированная лагерная инфраструктура, в рамках которой сложились традиции лагерной жизни, основанные на армейской дисциплине и четком распорядке дня. В результате интенсивного использования труда российских военнопленных Австро-Венгрии и Германии удалось частично восполнить недостаток собственных трудовых ресурсов и компенсировать расходы на содержание пленных. В диссертации впервые в отечественной историографии проанализирован интимный аспект жизни в плену.

Исследовано становление и развитие основных форм и способов оказания помощи российским пленным государственными и неправительственными благотворительными организациями в течение войны и очерчены трудности послевоенной репатриации бывших военнопленных и их дальнейшей социализации в Советской России.

Ключевые слова: военный плен, российские военнопленные, Первая мировая война, Австро-Венгрия, Германия, правовой статус, трудовая занятость, лагеря военнопленных, благотворительная деятельность, репатриация.

SUMMARY

Minaieva T.V. Russian Prisoners of War in Austria-Hungary and Germany during the First World War. – Manuscript.

Thesis for the scholarly degree of the Candidate of Science in Historical Sciences, Specialty 07.00.02 – World History. – Yurii Fedkovych Chernivtsi National University. – Chernivtsi, 2014.

On the basis of a wide range of sources and achievements of Ukrainian and foreign historiography there was made a complex research of the situation of the Russian prisoners of war in Austria-Hungary and Germany during the First World War.

The study consistently examined the changes in the international and legal status of prisoners of war from the end of the XIX century to the end of the World War II. There were found out the reasons for the losses of the Russian army in the form of the prisoners of war during the war. Special attention is paid to the coverage of camp life, the conditions and characteristics of employment of prisoners, the specifics of their adaptation to life in captivity. For the first time the intimate aspect of life in captivity is analyzed. The

formation and development of the basic forms and methods of assisting Russian prisoners of war by state and non-governmental charitable organizations during the war are traced and post-war difficulties of former prisoners' of war repatriation in the Soviet Russia are outlined.

Keywords: military captivity, Russian prisoners of war, World War I, Austria-Hungary, Germany, legal status, labor employment, POW camps, charitable activities, repatriation.

Підписано до друку 17.10.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 0,9.
Обл.-вид. арк. 0,9. Тираж 100.
Замовлення № 170.
Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544